

P O L İ S   A K A D E M İ Y A S I

KAFEDRA: «İctimai elmlər»

FƏNN: «Azərbaycan tarixi»

FAKÜLTƏ: Əyani

MÜHAZİRƏ

MÖVZU: №5/1 «IX-XII ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN FEODAL DÖVLƏTLƏRİ»

Vaxt-2 saat

Tərtib etdilər: «İctimai elmlər»
kafedrasının baş
müəllimi, polis leytenantı **Rəşad Qasimov**

«İctimai elmlər»
kafedrasının müəllimi,
polis baş leytenantı **Rəhim Məcnunov**

Mühazirə kafedranın iclasında müzakirə edilib və bəyənilib.
Protokol № _____ “ _____ ” _____ 2013-cü il

MÖVZU № 5/1: «IX-XII ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN FEODAL DÖVLƏTLƏRİ»

PLAN

GİRİŞ

- 1. Ərəb xilafətinin dağılması və Azərbaycanda müstəqil dövlətlərin yaranması. Şirvanşahlar və Sacilər dövləti.**
- 2. Salarilər, Rəvvadilər və Şəddadilər dövləti.**
- 3. Səlcuqların Azərbaycana işğal etməsi.**

NƏTİCƏ:

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. Azərbaycan tarixi. Dərslik.(S. Əliyarlının red. ilə). Bakı, 1996, 2009
2. Azərbaycan tarixi. Dərslik. I cild. Bakı,1994 səh.273-316
3. Şükürov K. Azərbaycan tarixi. (Üç hissədə) I hissə. Bakı,2004
4. Azərbaycan tarixi, 7 cilddə. Bakı, 1998, 2007. II cild.
5. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı, 1990
6. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı, 2007
7. Məmmədov İ. Azərbaycan tarixi (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı,2005. səh.98-128
8. Vəlixanlı N. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993
9. Şərifli M. IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, 1978
10. Əliyev R. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə. Bakı, 1980

GİRİŞ

Ərəblərin Azərbaycanı işğal etməsi yerli dövlətçilik ənənələrinin ləğvi ilə nəticələnmiş, Azərbaycan xalqı öz milli dövlətindən məhrum edilərək əsarət altına alınmışdı.

Məlum olduğu kimi yadelli əsarəti ilə barışmayan xalqımız yadelli qəsbkarlara qarşı daim üsyan qaldıraraq, öz azadlığı uğrunda mübarizə aparmışdır. Azərbaycanda baş verən bu üsyanlardan biri - Babəkin başçılığı altında xalq azadlıq hərəkatı Xilafəti lərzəyə salmış, onun tənəzzülünü sürətləndirmişdi.

IX əsrin ikinci yarısında Xilafətin parçalanması prosesində Azərbaycanda müstəqil dövlətlərin yaranması, onların daxili və xarici siyasətinin, eləcə də bu dövlətlərin Azərbaycan tarixində tutduqları yerin müəyyənləşdirilməsi mövzumuzun ən aktual problemlərindən biridir.

XI əsrdə Azərbaycan və Yaxın Şərqi tarixində baş verən mühüm hadisə - Səlcuq dövlətinin yaranması, oğuzların İran, Azərbaycan və qonşu ölkələrə yürüşlərinin nəticələrinin araşdırılması ölkəmizin sonrakı tarixi taleyinin müəyyənləşdirilməsi baxımdan olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyır. Səlcuqların Azərbaycanın tarixi taleyində oynadıqları rolun müəyyən edilməsi, hələ sovet dövrü tarixşünaslığında Azərbaycan xalqının yaranması və formalaşmasına dair qeyri-elmi və qərəzli konsepsiyaları rədd etmək, xalqımızın formalaşma prosesinə dair obyektiv elmi konsepsiya irəli sürmək baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sual 1. Ərəb xilafətinin dağılması və Azərbaycanda müstəqil dövlətlərin yaranması. Şirvanşahlar və Sacilər dövləti.

Abbasilər Xilafəti tarixində IX əsrin sonu, X əsrin əvvəli geniş ərazili müsəlman imperiyasının ucqarlarındakı yerli hakim və canişinlərin separatizminin güclənməsi ilə əlamətdardır. Onlardan hər biri mərkəzi hakimiyyətin üzləşdiyi çətinliklərdən, eləcə də idarə işini boş buraxmasından istifadə edərək ayrılmağa, yarım-müstəqil və yaxud müstəqil dövlət qurumu yaratmağa can atırdı. Belə hakim və canişinlər ilk növbədə xəlifə xəzinəsinə göndərdikləri vergilərin məbləğini azaltmağa başlayır, sonra isə bu işi tamam dayandırırdılar. Əgər onlar daha zəif qonşuların mülklərini öz ərazilərinə birləşdirə, güclü qoşun yaradıb, onlara qarşı göndərilən nizami xəlifə ordularını məğlub edə bilirdilərsə, xəlifələr onların öz vilayətlərində tamhüquqlu sahib kimi fəaliyyətini etiraf edir, öz adlarının isə yalnız xütbələrdə xatırlanması ilə kifayətlənirdilər.

Mərkəzi hakimiyyətdən birinci olaraq Mərakeş, Əlcəzair, Tunis və Liviya ayrıldı. 788 və 800-cü illərdə həmin ərazilərdə İdrisilər, sonra isə Əqləbilər sülaləsi möhkəmləndi. 20 il sonra Yəməndə Zeydilər, Xorasanda Tahirilər və başqa bu kimi dövlətlər meydana gəldi. 861-ci ildə xəlifə əl-Mütəvəkkil öldürüldükdən sonra babəkilər hərəkatının təsirilə artıq tamam zəifləmiş Xilafətin parçalanması prosesi yenidən başlanır: Təbəristanda Ələvilər, İranda Səffarilər, Misirdə Tulunilər, Xorasan və Orta Asiyada Samanilər dövlətləri yaranır.

Şirvanşah Məzyədilər dövləti. VI yüzilin əvvəllərində alban Arşakilər sülaləsinin Sasanilər tərəfindən ləğvi qədim Şirvan torpağında, Şabrançay və Gilgilçay hövzələri ərazisində "şirvanşah" titullu hakimlərin idarə etdiyi yeni qurumun təşəkkülü üçün zəmin yaratdı.

Tarixi ənənə bu dövlətin əsasının qoyulmasını Sasani hökmdarı I Ərdəşirin (224-241), digər mülahizəyə əsasən isə I Xosrov Ənuşirəvanın (531-579) adları ilə bağlayır. İkinci mülahizəni irəli sürənlər öz fikirlərini I Xosrov Ənuşirəvanın İran, o cümlədən Azərbaycanın tərəqqisinə yardım etmiş imperiya miqyaslı islahatları və şimal vilayətlərinin mühafizəsini etibar etdiyi hakimlərin təyinatı ilə əlaqələndirirlər. Orta çağ ərəb müəllifləri "şah" titulu almış həmin hakimlər arasında Şirvanşahın (Şiryanşahın) da adını çəkmişlər.

Sasani imperiyasının tərkibinə daxil edilmiş vilayət hakimlərinin "şah" titulunu daşması iri torpaq mülkiyyətinə malik olsalar da, Sasani şahənşahından vassal asılılıqda olan bu feodalların müəyyən dərəcədə müstəqil olduğunu sübut edir.

Ət-Təbərinin məlumatından görünür ki, Şirvanın ərəblər tərəfindən işğalı ərəfəsində Dərbəndi "Farsdan olan bir şəxs" idarə edirdi. Şəhribərəz (Şəhrivərəz, digər məlumata əsasən Şəhriyar) adlı (bəlkə də titullu) bu hakim əyan nəslindən idi. Sasani hökmdarından vassal asılılığında olan həmin şəxs elə ilk ərəb hücumundan sonra yeni işğalçılara hərbi yardım göstərmək və vergi ödəmək şərtlərilə tabe oldu. Lakin çox keçmədən şimal sərhədlərinin mühafizəsində ərəblərə yardım göstərməyə razılıq vermiş Şirvanın sərhəd bölgələri əhalisi vergidən azad edildilər. Bu imtiyaz "evdə qalan və düşmənlə döyüşməyə getməyən" şəxslərə şamil edilmirdi.

Şirvan ərəblərdən asılı vəziyyətə düşdükdən sonra VIII əsrin əvvəllərində keçmiş Sasani şirvanşahlarının varislərinə yeni ərəb üsuli-idarəsində müəyyən vəzifələr (əsasən vergi yığıcısı) tapşırılırdısa, Xilafət hakimiyyətinin Cənubi Qafqazda möhkəmləndiyi həmin dövrdən etibarən burada da yerli sülalələrin nümayəndələri qəti surətdə hakim vəzifələrdən uzaqlaşdırıldı, ərəb Arran vilayətinin tərkibində olan Şirvan Xilafət mərkəzindən təyin olunmuş canişinlər tərəfindən idarə edilməyə başlandı.

Xilafətin bütün Qafqaz mülklərini idarə edən, "Şirvan məliki" titulu daşıyan ilk rəsmi Şirvan hökmdarı ərəb **rabie** qəbiləsinin **Şeyban** nəslindən olan Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani olmuşdur.

Yəzid ibn Məzyədin oğulları Əsəd, Xalid və Məhəmmədin, eləcə də nəvələrinin fəaliyyəti Xilafətin bu bölgəsi ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Onların adına kəsilmiş pullardan görünür ki, böyük oğlu Əsəd çox güman, 802-ci ilədək, Məhəmməd isə 803-cü ilədək burada hakimiyyət etmişlər. Məhəmməd Şamaxı qalasını ələ keçirmiş, sonralar həmin qalada onun övladları yaşamışdır.

Bu illərdə Xilafətin mərkəzində hakimiyyət uğrunda gedən çəkişmələr Cənubi Qafqazdakı hadisələrə də təsir göstərir, burada da mərkəzi hakimiyyətə qarşı hərəkət gündən-günə güclənir. Bu məqamda Xalid ibn Yəzid Xilafət lehinə böyük fəallıq nümayiş etdirmiş, təxminən 20 il ərzində (844-cü ilədək) üç dəfə Azərbaycan, Arran və Ərminiyyə hakimi vəzifəsinə təyin olunmuşdu.

861-ci ildə Şirvan hakimi Heysəm, xəlifə əl-Mütəvəkkilin öldürülməsi və türklərin fəaliyyəti ilə əlaqədar Bağdadda baş verən qarışıqlıqdan istifadə edərək, "Şirvan işlərində müstəqilləşdi" və Məzyədilər arasında ilk dəfə qədim "Şirvanşah" titulu qəbul etdi; onun qardaşı Yəzid isə Layzanşah oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, Şirvanşahlar tarix boyu istiqlal uğrunda mübarizə aparmış və ölkəni əsasən müstəqil surətdə idarə etmişlər. Lakin

Şirvan bu və ya digər işğalçının hakimiyyəti altına düşdükdə, Şirvanşahlar vassal asılılığında olmuş və öz süzerenlərinə vergilər ödəmişlər.

Heysəmin ölümündən sonra hakimiyyət başına keçmiş oğlu Məhəmməd, eləcə də onun varisi II Heysəm ibn Məhəmməd "kafirlərə" qarşı müharibələri davam etdirdilər. Lakin bu şirvanşah öz qonşularına qarşı müharibələrlə kifayətlənmədi. O, Şirvanın iqtisadi və siyasi qüdrətinin artırılması, dövlət sərhədlərinin möhkəmləndirilməsi üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirdi, paytaxtda məhsulun saxlanması üçün bir çox anbarlar tikdirdi, təbəələrinə münasibətdə ədalətli olmağa çalışdı. Bundan sonra əldə edilən bütün məhsul təzə anbarlara gətirilir, onun bir qismi Bab əl-Əbvabın sərhəd vilayətlərinin qazi və döyüşçüləri arasında bölüşdürülürdü.

Təxminən 913-914-cü illərdə rusların Abşeronun sahilinə və Bakıya hücumu nəticəsində "minlərlə müsəlman öldürüldü və suya batırıldı". Bu və bundan əvvəlki hərbi uğursuzluqlar Şirvanşah Əli ibn Heysəmin nüfuzuna ağır zərbə vurdu. Qoşununun xeyli hissəsinin məhvi Şirvan dövlətini zəiflətdi və hicri 305 (917)-ci ildə şirvanşahın devrilməsi ilə nəticələndi. Layzan vilayətini idarə edən "layzanşah" titullu yaxın qohumu Əbu Tahir Yəzid ibn Məhəmməd hökmdara qarşı çıxaraq, onu və ailəsini qətlə yetirdi; Şirvan taxtına sahib olan Əbu Tahir Yəzid Şirvanı Layzanla birlikdə öz hakimiyyəti altında birləşdirərək "Şirvanşah" titulu mənimsədi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Layzanşah hələ bundan əvvəl Şirvanla həmsərhəd olan Muğanıyeni (Kür çayından şimalda, Girdimançay, Göyçay və Türyançay çaylarının aşağı axarı boyunca uzanmış ərazini), Xursanı (Şabran məntəqəsinə uyğun gəlir; mənbələrdə Şirvan hakiminin sahil qəsri Xurşa, Xurse barədə məlumatlar vardır), Vardanı - Zədəni (Samurla Qudyalçay arasında yerləşmiş Məsqətə uyğun gəlir) özünün Layzandakı mülkü ilə birləşdirə bilmişdi. Şirvanı tabe etməklə Əbu Tahir Şirvanın sərhədlərini cənubda Kür çayına, şimalda isə Dərbəndədək genişləndirdi. Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı Şamaxı Əbu Tahir Yəzidin adı ilə Yəzidiyyə adlandırıldı. Bir il keçmiş, şəhər bir qədər də möhkəmləndirildi və yenidən quruldu. Məhz bu illərdə Şirvan əl-Babla birlikdə Cənubi Qafqazda Xilafət hakimiyyətini təmsil edən Sacilərə bac verirdi.

943-cü ildə ruslar yenidən Şirvana hücum etdilər. Güman etmək olar ki, 913-cü ildə Əli ibn Heysəmin uğradığı ağır məğlubiyyəti unutmamış Əbu Tahir bu dəfə ruslarla döyüşə girişmədi.

Əbu Tahir Yəzidin hakimiyyəti zamanı Dərbənddə də bəzi mühüm hadisələr baş verdi: şəhər əhalisi öz əmirinə qarşı üsyan edərək, onu şəhərdən qovdu, sonra isə Dərbəndi Şirvana birləşdirmək xahişilə şirvanşaha müraciət etdi. Əbu Tahir Yəzid öz oğlunu Dərbəndə göndərdi,

lakin çağırılmamış hakim tezliklə şəhərdən qovuldu. Qəzəblənmiş Əbu Tahir Dərbəndə tərəf hücum edib, bu yerləri qarət etdi.

943-cü ildə Salarilər Şirvana hücum etdilər. Güman etmək olar ki, onlar Şirvanşahın ruslara qarşı qeyri-fəal hərəkətlərindən narazı qalmış, həmçinin Şirvanı özlərinə tabe etmək fikrinə düşmüşdülər. Münaqişə Salarilərlə sülh bağlanması, əvvəllər Sacilərə verildiyi kimi Salarilərə də vergi ödənilməsi öhdəliyinin qəbul edilməsi ilə nəticələndi.

948-ci ildə təqribən 33 il hakimiyyət başında olmuş Şirvanşah Əbu Tahir Yəzid vəfat etdi. Hakimiyyətə gələn Məhəmməd ibn Yəzid sələflərinin şimalda yaşayan "kafir" qonşulara hücum siyasətini davam etdirdi. 956-cı ildə hakimiyyətə gəlmiş Əhməd ibn Məhəmməd Dərbənd hakiminə qarşı müharibələr apardı. 981-ci ildə taxta çıxmış Məhəmməd ibn Əhməd qonşu feodallara qarşı təcavüzkar siyasət yeridir, bir sıra şəhərlərin (Qəbələn və Bərdənin) ilhaqı yolu ilə öz dövlətinin ərazisini genişləndirməyə çalışırdı. 983-cü ildə Məhəmməd ibn Əhməd Şabranın qala divarlarını tikdirdi. O, 11 ildən artıq müddət ərzində hökmranlıq etdikdən sonra 991 -ci ildə vəfat etdi. Onun qardaşı Yəzid ibn Əhməd Şirvan taxtına sahib oldu. Yəzidin hakimiyyət illəri feodal ara müharibələri ilə əlamətdar idi. Bu şirvanşah öz dövlətinin ərazisini genişləndirmək məqsədilə qonşularına-Dərbənd, Qəbələ və Şəki hakimlərinə qarşı müharibələr aparırdı. Şirvanşah Yəzid 37 illik hökmranlıqdan sonra, 1027-ci ildə vəfat etdi. Onun uzunmüddətli hakimiyyətinin təqribən bütün illəri dərbəndlilərə qarşı mübarizədə keçdi. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, məhz bu hökmdarın dövründən Yəzidilər sülaləsinin iranlılaşması prosesinin başlanmışdır. Əlbəttə, Şirvanda gedən bu prosesin başlanmasında Xilafətin zəifləməsindən sonra ayrı-ayrı yerlərdə İran mənşəli yerli sülalələrin yenidən hakimiyyətə gəlməsi, islamaqədərki İran mədəniyyət və ədəbiyyatının vaxtilə Sasanilərin tabeliyində olan vilayətlərdə dirçəlişi, eləcə də "Şuubi" meyilli vətənpərvər ziyalı iranlıların apardıqları təbliğat az rol oynamadı. Şirvan tarixinin görkəmli tədqiqatçılarından V.F.Minorskinin haqlı qeydinə görə, "Sasani dövrü nisgili *şeybani* nəslindən olan ərəb soy kökü haqqındakı xatirələrdən daha cəlbedici oldu".

Yəzidin oğullarının adları da Şirvanşahların qədim İran nəslə ilə bağlılığını nümayiş etdirməli idi. Onlardan biri - Mənuçehr ali hakimiyyətə 1027-ci ildə sahib oldu. 1030-cu ildə dərbəndlilər Şirvana hücum edərək, onun bir sıra yaşayış məntəqələrini viran qoydular. Həmin il ruslar 38 gəmi ilə Şirvan sahillərinə yan aldılar. Mənuçehrin hərbi dəstəsi onları Bakı yaxınlığında qarşıladı. Şirvan qoşununu darmadağın edən ruslar sahil boyu aşağı gedərək, Kür çayına daxil oldular. Mənuçehr rusların irəliləməsinin

qarşısını almaq üçün Araz çayının qarşısını kəsməyi əmr etdi. Lakin bu döyüş şirvanlıların məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Bununla belə, Mənuçehr, görünür, rusların Araz boyu yuxarı irəliləməsinin qarşısını ala bildi.

İki il sonra sərirlilər və alanlar Şirvana hücum edib, 10 gün ərzində 10 mindən çox adam qırmış, qarətlər törətmişdilər. Lakin geri qayıdarkən, dərbəndlilər bütün keçidləri qapayaraq, onların yollarını kəsmiş, qırıb-çatmış, zəbt etdikləri qənimətləri əllərindən almışdılar.

Ölkəni viran qoymuş aramsız müharibələr, əl-Babla aparılan çəkişmələr, siyasi qeyri-sabitlik Şirvanda baş verən ictimai çaxnaşmalara səbəb olmuş, şirvanşahlar ailəsi daxilində parçalanmanı dərinləşdirmişdi. Bizə naməlum səbəblər üzündən Mənuçehrdən gizlənən qardaşı Əbu Mənsur onun arvadı, Gəncə əmiri Fəzl ibn Məhəmmədin qızı Sitt ilə əlaqəyə girərək, Mənuçehri öldürmüş və beləliklə, Şirvan səltənətinə yiyələnmə bilmişdi. Çox güman ki, bu hadisədə Şirvanşah Mənuçehrin bəzi əməlləri ilə razılaşmayan Arran hakimlərinin də əli vardı. Beləliklə, 1034-ci ildə Əbu Mənsur ibn Yəzid Şirvan taxtına çıxdı. O, 10 il Şirvanı idarə etdi. 1043-cü hakimiyyətə onun qardaşı Qubad ibn Yəzidin əlinə keçdi. Oğuz türklərinin hücumlarından ehtiyat edən yeni şirvanşah 1045-ci ildə dövlətinin paytaxtı Yəzidiyyənin ətrafına möhkəm daş divarlar çəkirdi, dəmir qapılar qoydurdu.

1066-cı ildə Şirvanda əhali arasında çıxışlar oldu. Güman etmək olar ki, şirvanlıların bu çıxışları hökmdarın ötən illərin xəracını tələb etməsilə əlaqədar baş vermişdi. Fəribürz üsyançıları əzmək üçün həmin illər Şirvan ordusunda xidmət edən muzzdlu döyüşçülər dəstəsindən istifadə etdi.

1066-cı ildən başlayaraq hələ həmin əsrin 30-cu illərində ayrı-ayrı dəstələrlə Şirvana müdaxilə edən oğuz türkləri ölkəyə hücum edərək, köç yerlərini qarət etdilər və böyük qənimətlə geri qayıtdılar. Belə hücumların qarşısını almaq üçün Fəribürz böyük məbləğdə bac verməli olurdu. Həmin ilin sonunda türklərin başçısı Qara Tegin Şirvana ikinci dəfə yürüş etdi. Mühasirə olunmuş Yəzidiyyənin ətrafları, sonra isə Bakı talan və qarətlərə məruz qaldı.

1067-ci ilin sonunda Səlcuq sultanı Alp Arslan Arran və Şirvan ərazilərinə daxil oldu. Onun bu müdaxiləsi hadisələrin gedişində yeni mərhələ demək idi. Fəribürz Şəddadi hakimi Fəzlin yolu ilə gedərək, sultana hədiyyələr verdi, öz xidmətini təklif etdi və əvəzində Alp Arslanın himayəçiliyi üçün təminat aldı.

Lakin Şirvanı vassal tabeliyə salmış səlcuqilər şirvanşahların hakimiyyətini zəiflədə bilmədilər. Artıq XI əsrin sonunda Şirvanda siyasi yüksəlişin başlanğıcı nəzərə çarpırdı. Bu yüksəliş XII əsrədək davam etdi.

XII yüzillikdə Şirvanşahlar dövləti özünün çiçəklənmə dövrünə qədəm qoydu.

Sacilər dövləti. Xilafətin zəifləməyə və parçalanmağa başladığı bu dövrdə Azərbaycan ərazisində Sacilər sülaləsinin yaratdığı yeni dövlət meydana gəldi. Sülalənin Uşruşanadakı (Orta Asiya) Cankəkət adlı dağ kəndindən çıxan banisi Əbu-s-Sac Divdad ibn Yusif ibn Divdast, mənbələrin məlumatına görə, "Afşin" titullu türk əmirləri nəslindən olan adlı-sanlı sərkərdə idi.

Əbu-s-Sacın adı mənbələrdə ilk dəfə Babəkin əsir alınıb Bərzəndə, Afşinin iqamətgahına gətirilməsi münasibətilə çəkilmişdir. 839-cu ildə Afşin Heydər ibn Kavus xəlifə əl-Mütəsimin sərəncamı ilə Əbu-s-Sacı Azərbaycanın Xilafətə qarşı çıxmış hakimi Minkicəvr əl-Fərqaniyə qarşı yolladı. Elə həmin il Əbu-s-Sac Xilafətə qarşı üsyan qaldırmış başqa bir yerli hakimin, Təbəristan hakimi Məzyərin cəzalandırılması üçün də göndərilmişdi.

889/90-cı ildə xəlifə Əbu-s-Sacın böyük oğlu Məhəmməd ibn Əbu-s-Sacı Cibəlin, daha sonra isə ilk dəfə olaraq Azərbaycanın hakimi təyin etdi. Lakin Marağa hakimi Abdullah ibn əl-Hüseyn əl-Həmədani onu şəhərə buraxmaq istəmədi. Məhəmməd uzun sürən döyüşlərdən və mühasirədən sonra Marağanı tuta bildi.

Azərbaycanda Sacilər hakimiyyətinin başlanğıc dövrü Abbasilər sülaləsinin çətin zamanlarına təsadüf edir. Mərkəzdən ayrılmış hakim və canişinlər az-çox müstəqil ola biləcək dövlətlərini yaratmağa cəhd göstərirdilər. Müstəqilliyə can atan yeni Azərbaycan canişini Məhəmməd də bu cür hərəkət etdi. Lakin bu dövrdə Xilafətdə yaranmış siyasi şərait Məhəmmədin qəti ayrılmasına imkan vermədi. O, Bağdada çağırıldı və səltənət varisi əleyhinə üsyan qaldırmış qoşunların və bədəvilərin cəzalandırılması işində iştirak etdi. Yalnız üsyan yatırıldıqdan sonra yeni xəlifə əl-Mütədid (892-902) Məhəmmədin Azərbaycana qayıtmasına icazə verdi.

Məhəmməd Azərbaycan canişini təyin olunduğu dövrdə erməni hökmdarı I Aşot (884 və ya 886 - 890) vəfat etdi, hakimiyyətə onun oğlu, Ermənistanı Xilafət təbəçiliyindən çıxarmağa çalışan I Smbat yiyələndi. Xəlifə I Smbat dövründə yaranmış Ermənistan - Bizans ittifaqını dəf etmək üçün Məhəmmədə I Smbat əleyhinə hərbi əməliyyatlara başlamaq əmrini verdi. Birinci əməliyyat barışıqla qurtardı. Lakin I Smbatın öz mülklərini Ermənistandan şimala doğru yerləşən ərazilər hesabına genişləndirmək cəhdləri, habelə Baqratilərin hakimiyyətinin güclənməsi Məhəmmədi, xəlifənin göstərişi ilə, 893-cü ildə yenidən I Smbata qarşı çıxmağa məcbur

edir. Tezliklə o, böyük qoşunla Dvinə yaxınlaşır. Ermənilər katolikos II Georqu barışıq təkliflə Məhəmmədin yanına göndərdikdə, o, I Smbatın özünün təslim edilməsi şərtini irəli sürür. Şərt qəbul edilmir, II Georq isə əsir alınır.

I Smbatın Taronda məğlubiyyəti və nahararlar arasında başlanmış çəkişmələr Məhəmmədə yenidən Ermənistanı müdaxilə etmək imkanı verdi. O, bir çox vilayətləri ələ keçirərək talan edir, Qarsda I Smbatın arvadını, başqa qohumlarını, eləcə də hökmdarla qaçmış bir çox erməni nahararların ailələrini əsir alır.

898-ci ildə xəlifə, Məhəmməd Afşin ibn Əbu-s-Sacı nəinki Azərbaycanın, eləcə də Ərminiyanın canişini təyin edir. Onu fəxri xələtlə mükafatlandırır. Bu hadisə I Smbatla Məhəmməd arasındakı ziddiyyətləri daha da dərinləşdirdi. Bununla belə, o, ölkəni tərk edərkən oğlu Divdadı Dvin şəhərində qoyub gedən Məhəmməd Sacinin hakimiyyətini tanımalı oldu.

Bundan sonra Məhəmməd öz qoşunlarını Gürcüstana qarşı yeritdi. Bu ölkənin kuropalatı (hakimi) II Atrnerseh (881-926) I Smbatın vassalı hesab olunurdu. Məhəmmədin qoşunları Tiflisi və başqa şəhərləri talan etdilər.

901-ci ildə Azərbaycanda baş verən taun xəstəliyi nəticəsində mart ayında Bərdə şəhərində Afşin adlandırılan Məhəmməd ibn Əbu-s-Sac vəfat etdi.

Məhəmmədin ölümü Sacilərin işğalçılıq siyasətinin qarşısını müvəqqəti olaraq aldı.

Məhəmməd öldükdən sonra onun, Sacilərin əsil iqamətgahı olan Marağaya qayıtmış oğlu Divdad, cəmi bir neçə ay hakimiyyətdə qaldıqdan sonra əmisi Yusif tərəfindən 901-ci ilin avqustunda devrildi.

Məhz bu dövrdə Xilafətin Qafqaz bölgəsində davam edən mərkəzi hakimiyyətdən ayrılma prosesi öz mövqə və qüvvəsinə görə heç də buradakı hakimlərdən geri qalmayan Yusif ibn Əbu-s-Sacdan yan keçə bilməzdi. Lakin onun ilk separatçılıq meyilləri hakimiyyətə yeni gəlmiş xəlifə əl-Müqtafi (902-908) tərəfindən ehtiyatla qarşılandı. Xəlifə Yusiflə ittifaqda olsa da, Sacilərin tabeçiliyini qəbul etmək istəməyən erməni hökmdarı I Smbatı Yusifə qarşı çıxış etməyə təhrik etdi. 908-ci ildə mərkəzi hakimiyyəti ələ almış yeni xəlifə əl-Müqtədir (908-932) Yusifə qarşı yönəldilmiş siyasəti dəyişərək, onu Xilafətin Azərbaycan və Ərminiyaedəki canişini təsdiq edir. Bu hakimiyyətə tabe olmaq istəməyən I Smbat Ermənistanın Yusifə itaətdən azad olunmasını xahiş edərək, əvəzində Xilafətə tam tabelik vəd edir. Bu xəbəri alan Yusif Dvinə hücum etdisə də,

çox keçmədən qısa müddətli barışıq əldə olundu. Sonrakı il, Yusif Vaspurakan knyazları Arsrunilər ilə I Smbat arasındakı ziddiyyətlərdən istifadə edərək Ermənistan ərazisinə daxil oldu; bir qədər sonra isə hökmdar tacını Qaqik Arsruniyə təqdim etdi. Bu tədbir I Smbatın mövqelərini xeyli zəiflətdi. O, gərginliyi azaltmaq, Yusifin hücumlarının qarşısını almaq məqsədilə katolikos İohanni hədiyyələrlə Yusifin yanına göndərdi. Lakin katolikosu tutub, öz düşərgəsində saxlatdıran Yusif, hücumlarını davam etdirərək, ona müqavimət göstərən Sünik qoşunlarını da əzdi. Sonra isə I Smbatın yanına qasid göndərərək, ondan 60 min dinar məbləğində bac verməsini tələb etdi. Mənbələrdəki məlumata görə, tələb olunan bacı ödəmək üçün I Smbat vergilərin məbləğini 5 dəfə artırmalı oldu. Bu isə ölkənin nəinki iqtisadi, habelə siyasi tənəzzülünə gətirib çıxartdı. Lakin Yusif bununla kifayətlənmədi. Hücumu davam etdirərək, erməni qoşunlarını Dzeknavatcor adlanan yerdə darmadağın etdi. I Smbat özü Şiraka tərəf qaçdı.

Daha sonra Yusif Gürcüstana hücum etdi, müsəlman əmiri Cəfər ibn Əlinin idarə etdiyi Tiflisi tutdu. Yusif Kartlini - Gürcüstanı çalıb-çaparaq, öz qoşunlarını Kaxetiyyə apardı.

913-cü ildə, I Smbatın son istinadgahı olan Yerencək qalası işğal olunur, onun ailəsi, qohumları əsir edilir, sərvəti daşınıb aparılır. Ermənistan qəti olaraq Sacilərə tabe edilir, 914-cü ildə Smbat Dvində dar ağacından asılır. Yusifin müttəfiqi, Sacilərə tabe olub, bilavasitə onlara bac ödəməyi boynuna götürən I Smbatın qardaşı oğlu Aşot (914-928) Ermənistan hökmdarı təsdiq edilir.

Xilafətin Azərbaycan və Ərminiyyə vilayətlərində möhkəmlənmiş Sacilər qərbdə Ani və Dvindən şərqdə Xəzər dənizində, cənubda Zəncandan Şimalda Dərbənddək olan böyük bir ərazini özlərinə tabe etdilər. Bu geniş ərazidə olan vilayətlərin yerli və yerliləşmiş hakimləri (Şirvan, Şəki, Xaçın, Sünik və s.) Sacilərə vergi ödəyirdilər.

Beləliklə, Sacilər daha zəif qonşuların mülklərini birləşdirərək güclü dövlət yaratmağa nail oldular.

Yusif şimal sərhədlərinin, xüsusilə Dərbənd keçidinin möhkəmləndirilməsinə böyük diqqət yetirirdi. Çünki müdaxilələr əsasən bu keçiddən olurdu.

Yusif 912-ci ilədək Xilafətə 120 min dinar məbləğində illik vergi məhz ödəyirdi. Həmin il Xilafətdə yaranmış hərc-mərclikdən istifadə edən Yusif verginin ödənilməsini dayandırır. Beləliklə, Yusifin əlində böyük sərvət toplanır, onun qüdrəti artır. Bu isə Yusifi mərkəzi hakimiyyətlə üzülüşməyə, bir qədər sonra isə Xilafətə qarşı qoşun çıxarmağa sövq edir.

918-ci ildə Reyə hücum edən Yusif, Reydən başqa Zəncanı, Əbhəri və Qəzvini ələ keçirdi. Baş vermiş döyüşdə Xəlifə ordusu darmadağın edildi. Xəlifə məşhur sərkərdəsi Munisi Yusifə qarşı göndərdi.

919-cu ildə Ərdəbil yaxınlığında son döyüş baş verdi. Döyüş zamanı Yusifin qoşunları geri çəkildi. Yusif əsir düşərək Bağdada aparıldı və qaladakı həbsxanaya salındı. Sacilərin keçmiş mülklərinə yeni hakimlər göndərildi.

Munis Azərbaycanı tərk edən kimi Yusifin salamat qalmış tərəfdarlarını başına yığıb, Ərdəbildə möhkəmlənə bilmiş qulamı Subuk ölkənin idarəsini əlinə alır. Xəlifə, Məhəmməd ibn Abdullah əl-Fariqini Azərbaycana hakim təyin edib, onu qoşunla Subukun üzərinə göndərir. Lakin xəlifə ordusu darmadağın edilir. Tam hüquqlu hakimə çevrilmiş Subuk xəzinəyə ildə 220 min dinar vergi vermək şərtilə hakimiyyətinin xəlifə tərəfindən tanınmağına nail olur.

Azərbaycanın və başqa Qafqaz vilayətlərinin Xilafətdən qəti ayrılmasına aparan bu siyasət saray dairələrini öz mülklərinin taleyi üçün narahat olmağa vadar etdi. Buna görə də, xəlifə əl-Müqtədir, Munisin məsləhətilə Yusifi həbsxanadan azad edərək, onu yenidən Azərbaycan və Ərminiyanın hakimi, Rey, Qəzvin, Əbhər və Zəncan valisi vəzifələrinə təyin edir. Bunun müqabilində Yusif xəlifə xəzinəsinə ildə 500 min dinar məbləğində pul göndərməli idi.

922-ci ildə Ərdəbil şəhərinə gəlmiş Yusif özünün sadıq xidmətçisi Subukun vəfat etməsindən xəbər tutur. Azərbaycan, Arran və Ermənistanda mövqeyini möhkəmlədən Yusif, həmin vilayətlərə öz hakimlərini təyin edir, onları iki illik vergini və hədiyyələri verməyə məcbur edir. 924-cü ildə Yusif Xilafətdən ayrılaraq müstəqilləşməyə can atan Rey hakimi Əhməd ibn Əlini cəzalandırmaq üçün Reyə hücum edib onu tutur. Sonrakı il Həmədan da Yusifə tabe edilir.

Sacilər dövlətinin güclənməsi, onların hökmdarlarının yürütdüyü müstəqil siyasət xətti Bağdaddakı hakim dairələri narahat edirdi. Yusifi tutduğu vəzifədən çıxarmağa cürət etməyən xəlifə öz yeni vəziri, Yusiflə ədavəti olan Əhməd əl-Hasibinin təhriki ilə onu Bəhreyn qərmətilərinə qarşı müharibəyə göndərmək bəhanəsilə Bağdada çağırır. Yusif imtina etməyə cəhd göstərir, Xilafətin onun tərəfindən mühafizə olunan şimal sərhədlərinin heç də az təhlükəli yer olmadığını, müdafiəyə möhtac olduğunu qeyd edir.

Nəhayət, xəlifənin ikinci çağırışından sonra Bağdada gələn Yusif, 927-ci ilin dekabrın sonunda Kufə qapıları qarşısında qərmətilərin dəstəsi ilə üzləşir. Bu döyüşdə yaralanmış Yusif əsir düşür və onun xilas olunması üçün göndərilmiş yardıma baxmayaraq öldürülür.

Beləliklə, Azərbaycan torpaqlarını ilk dəfə vahid dövlət hüdüdlərində birləşdirən Yusif ibn Əbu-s-Sacın müstəqil hakimiyyəti sona çatır. Yusifdən sonra onun qardaşı oğlu, cəmi il yarım taxt-tac sahibi olmuş Əbül-müsafir əl-Fəth ibn Məhəmməd Azərbaycan hakimi təyin edilir. Əl-Fəthdən sonra hakimiyyət Sacilərin qulamı Vasif əs-Sirvaninin əlinə keçir. Lakin o, öz hakimiyyətini heç də Sacilərin bütün mülklərində möhkəmləndirə bilmir. Vasif əs-Sirvanidən başlayaraq Azərbaycanı artıq Sacilər sülaləsinin bilavasitə üzvləri deyil, bu sülalənin qulamları idarə etmişlər. Vasifdən sonra Yusifin keçmiş qulamı və sərkərdəsi Muflih Azərbaycan hakimi oldu. Mənbələrdə Muflihin birləşmiş erməni-Bizans qüvvələrinə qarşı böyük qoşunla çıxış etməsi haqqında da məlumat vardır.

932-ci ildə Azərbaycanda Muflih ilə Yusifin başqa əmiri - Deysem ibn İbrahim ibn Şadluyə (Balduyə) arasında hakimiyyət uğrunda güclənən mübarizə 941-ci ilədək dövləti idarə edən Deysemə qələbəsi ilə nəticələnir. Bunu onun adına Bərdə, Ərdəbil və Dəbil şəhərlərində zərb olunmuş sikkələr də sübut edir.

Xilafətin zəifləməsi dövründə ilk dəfə bütün Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmiş, IX əsrin sonunda Qafqazda Xilafətin dayağı olmuş bu dövlət bəzən Xilafətin təsir dairəsindən çıxıb bilirdi. Elə buna görə Sacilərin siyasi fəaliyyəti, əsas etibarilə Xilafətin Azərbaycandakı mövqelərini qorumağa, eləcə də xaricdən olan təhlükəni aradan götürməyə doğru yönəldilmişdi.

Sual 2. Salarilər, Rəvvadilər və Şəddadilər dövləti.

X əsr Azərbaycanın siyasi tarixində mövcud dövlətlərin möhkəmlənməsi və yenilərinin yaranması dövrü olub. Burada hakimlik edən sülalələr müsəlmanların mənəvi-siyasi başçısı xəlifəyə zahiri itaətlərini saxlayır, lakin bir sıra hallarda Yusif ibn Sacın təmsalında gördüyümüz kimi, siyasi hakimiyyəti də ələ keçirirdilər.

Salarilər dövləti. Saciləri mənşəcə Deyləmdən olan Salarilər əvəz etdilər. Onların Azərbaycandakı ilk nümayəndəsi Mərzban ibn Məhəmməd oldu. 941-ci ildə Mərzban ibn Məhəmməd Sacilərin son nümayəndəsi Deysemənin hökumətində maliyyə vəziri vəzifəsini daşıyan Əli ibn Cəfərin təhrikilə Azərbaycana hücum etmiş və Deysemə qalib gəlmişdir.

Deysemənin ordusunu darmadağın edən Mərzban ibn Məhəmməd Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirir. Deysemə üzərindəki qələbədən sonra Azərbaycanın tam hüquqlu hakiminə çevrilən Mərzban ibn Məhəmməd bu ərazidə Salarilər sülaləsi hakimiyyətinin əsasını qoyur. Məhz onun hakimiyyət başında olduğu illər bu dövlətin çiçəklənmə dövrünə təsadüf edir. Salarilərin bu zamankı sərhədləri Sacilər dövlətinin ən yüksək inkişaf

dövrü hüdudları ilə üst-üstə düşürdü. Demək olar, bütün Azərbaycanı ələ keçirmiş Mərzban ibn Məhəmməd Ermənistanda da hakimiyyətini təsdiqlədi, əvvəllər Sacilərə vergi verən Şirvanşahları indi də onlara vergi ödəməyə məcbur etdi. Beləliklə, Salarilərə tabe edilmiş ərazinin hüdudları şimalda Dərbəndəyə çatdı.

Mərzbanın hakimiyyətinin başlanğıcında, 944-cü ildə ruslar yenidən Azərbaycana soxuldular. Xəzər dənizi vasitəsilə Kür çayının mənsəbinə çıxmış ruslar çayın axarına qarşı üzərək Bərdəyə çatdılar. Mərzban beş min nəfərlik qoşunla onlara qarşı çıxış etdi. Müsəlman qoşunu məğlub edildi, şəhər ruslar tərəfindən tutuldu. Əhalinin qızğın müqavimətini gören ruslar əhaliyə üç gün ərzində şəhəri tərk etmək əmrini verdilər. Getmək imkanı olanların hamısı şəhərdən çıxdı, əhalinin əksəriyyəti isə təyin olunmuş vaxtdan sonra da Bərdədə qaldı. Ruslar onları qılıncdan keçirib, xeyli insanı məhv etdilər, qırğından sonra əhalinin on min nəfərə yaxınını əsir aldılar. Onları cama məscidinə yığıb dedilər: "Həyatınızın bahasını verin, yoxsa sizi qıracağım". Xristian olan birisi hamının yerinə danışaraq, adambaşı 20 dirhəm haqq müəyyənləşdirdi. Bu təklifi yalnız ağıl sahibləri qəbul etdilər. Ruslar onlardan bir şey qopara bilməyəcəklərini gördükdə hamısını döyməyə başladılar. Yalnız qaça bilənlər xilas oldular.

Mərzban ibn Məhəmməd bu dəfə ruslara qarşı otuz min nəfərlik qoşun yeritdi, lakin yenə də uğursuzluğa düşər oldu. Çox keçmədən gözlənilməz hadisə baş verdi: qədərsiz meyvə yemiş ruslar arasında epidemiya başlandı. Mərzban ruslara yenidən hücum etdi. Bu dəfə o, fənd işlədərək, yalnız müəyyən işarədən sonra ruslara həmlə edəcək dəstəni pusquda saxladı. Döyüş başlandı, Mərzbanın qoşunu qəsdən qaçmağa üz qoyaraq, pusquda dayanan dəstənin yanından keçdi. Lakin ruslara qarşı ürəklərdə elə böyük qorxu vardı ki, geri çəkilən döyüşçülər pusquda dayanan dəstəyə hücum işarəsi vermədilər. Vəziyyəti belə gören Mərzban həyatı bahasına olsa da, qorxuya düşmüş döyüşçüləri öz ardınca aparmaq qərarına gəlir. İrəli atılaraq, pusquda dayanmış dəstəyə işarə verən döyüşçüləri də öz ardınca aparır. Ruslar məğlubiyyətə uğrayırlar. Onların sərkərdəsi isə həlak olur. Lakin şəhərin mühasirəsi hələ də yarılmamış, uzun müddət davam etmişdi.

Elə bu zaman Azərbaycanın cənub hissəsi Mosul əmiri qoşunlarının hücumuna məruz qaldı. Qoşunun bir hissəsini Bərdənin mühasirəsində saxlayan Mərzban cənuba, Mosul əmirinin qoşunlarının yetişdiyi Səlməsa tərəf hərəkət edir. Rəqiblər arasında döyüş baş verir. Yağmağa başlayan qar əsasən bədəvi ərəblərdən təşkil edilmiş Mosul qoşununun geri çəkilməsinə səbəb olur.

Dövlətinin cənub-şərq sərhədlərini möhkəmləndirmək məqsədilə Mərzban Həmədan və İsfahan hakimi, Buveyhilər sülaləsindən olan Rükəddövlə (941-977) ilə müharibəyə başlamaq qərarına gəlir. 948/49-cu ildə Qəzvin yaxınlığındakı döyüşdə Mərzbanın qoşunları məğlubiyyətə uğrayır, o özü və bir neçə sərkərdəsi isə əsir alınaraq, İsfahandan cənubda yerləşən Samiram qalasına göndərilir.

Bu hadisədən sonra Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda mübarizə başlanır. Qoşunların bir hissəsi Mərzbanın Ərdəbilə gəlmiş atası Məhəmməd ibn Müsafirə sədaqət andı içir. Lakin çox keçmədən ordu özbaşınalıq edən Məhəmmədə qarşı çıxır. Canını götürüb oğlu Vəhsudanın yanına qaçan Məhəmməd oğlu tərəfindən həbs edilir.

Mərzban üzərində qələbə qazanan Rükəddövlə öz sərkərdələrindən Məhəmməd ibn Əbdürrəzzaqı Azərbaycan hakimi təyin edir.

Hadisələrin gedişindən narahat olmuş Vəhsudan, Məhəmməd ibn Əbdürrəzzaqa qarşı çıxış etmək üçün hələ də Təromda yaşayan keçmiş Azərbaycan hakimi Deysemi ölkəyə dəvət edir.

Məhəmməd ibn Əbdürrəzzaq və Deysəmin arasındakı mübarizənin nəticəsi olaraq, Azərbaycanın cənub-şərq vilayətləri Buveyhilərin əlinə keçir və Məhəmməd ibn Əbdürrəzzaq tərəfindən idarə olunmağa başlayır. Azərbaycan və Dvin qarışıq Ermənistanın başqa vilayətləri isə yenidən Deysəmin idarəsi altına keçərək, ona vergi ödəməyə başlayır.

952/53-cü ildə Salarilər sülaləsinin hələ də Samiram qalasında saxlanılan banisi Mərzban ibn Məhəmməd həbsdən qaça bilir. O, Ərdəbilə gələrək, Azərbaycanda öz hakimiyyətini bərpa edir, Əli ibn Mişakini isə Deysəmin ardınca Ermənistanı göndərir. Bundan xəbər tutan Deysem Mosula, oradan isə Bağdada, onu hörmətlə qarşılayan xəlifənin hüzuruna gedir.

955/56-cı ildə Deysem Mərzbanın üsyan etmiş əhalinin çıxışını yatırımaq üçün Dərbəndə getməsindən xəbər tutur. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Deysem öz qoşununu Azərbaycana yeridərək, Səlmas şəhərini tutur. Mərzbanın göndərdiyi qoşun darmadağın edilir. Lakin Deysem Səlması əlində saxlaya bilmir və yenidən Vaspurakana, hamisinin yanına qayıdır. Dərbənddən qayıdan Mərzban Vaspurakan hakimindən Deysemi təslim etməsini tələb edir. Onun əmrilə Deysem zindana atılır. 957/58-ci ildə, artıq Mərzbanın vəfatından sonra, Salari əmirlərindən biri həbsxanada saxlanılan Deysemi öldürtdürür. Beləliklə, dövrün parlaq şəxsiyyətlərindən biri olmuş Deysem ibn İbrahim tarix səhnəsindən çıxır.

957-ci ilin sonunda Mərzban vəfat etdi. Hökmdarın ölümündən sonra onun oğulları və qardaşı Vəhsudan arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə

gücləndi. İbn Misqəveyhin məlumatına görə, Mərzban hakimiyyəti rəsmi olaraq Vəhsudana vəsiyyət etsə də, əlaltdan böyük oğlu Custanı özünün varisi elan etmiş, qəbul etdiyi bu qərar haqqında bütün qalaların rəislərinə məxfi məlumat göndərmişdir. Məhz bu səbəbdən rəsmi olaraq varis elan edilmiş Vəhsudan Custana tabe olduqlarını bildirmiş qala rəislərinin müqaviməti ilə qarşılaşdı. Vəhsudan Ərdəbili tərk edərək Taroma qayıtmalı olur. Hakimiyyət o biri qardaşlarının da dəstəklədiyi Custanın əlinə keçir. Lakin zahiri sakitliyinə baxmayaraq, hakimiyyət uğrunda mübarizə Vəhsudanın gördüyü tədbirlər nəticəsində getdikcə daha kəskin şəkil alırdı. Bu məqsədlə o, müxtəlif fəndlərə əl atır, əməklərinə verilən haqla razılaşmayan Salari qoşunu içərisində narazılıq alovunu qızıqdırmağa çalışır, qardaşları küsdürüb, hətta bəzi feodalları onların əleyhinə qaldırmağa cəhd göstərirdi. Custanın sarayında baş verən hadisələr də vəziyyətin ağırlaşmasına az təsir etmirdi. Hakimiyyəti itirməsi ilə razılaşmayan Vəhsudan Custanın qardaşı Nəsiri onun üzərinə qaldırdı. Qardaşını məğlub edən Nəsir hakimiyyəti öz əlinə alır. Lakin bu hökmranlıq uzun sürmür. Hakimiyyəti itirmək təhlükəsi ilə üzleşən Nəsir qardaşı Custanı Ərdəbilə dəvət edir. Lakin artıq Custan da Salari dövlətini bürümüş böhranlı vəziyyəti aradan qaldırmaq iqtidarında deyildi. Siyasi pərakəndəlik, tez-tez baş verən feodal çekişmələrin nəticəsində dilənçi halına düşmüş yerli əhalinin çıxışları bir qədər əvvəl qüdrətli olan bu dövlətin zəifləməsinə gətirib çıxarır.

Belə bir şəraitdə İbrahim hiylə ilə Custan, Nəsir və onların anasını həbs etdirdi və onları qətlə yetirdi.

Lakin hakimiyyət uğrunda mübarizə bununla başa çatmır. Güclü qoşun toplaya bilən İbrahim ibn Mərzban Azərbaycana daxil olub, Ərdəbil şəhərini tutur və Vəhsudanın möhkəmləndirilmiş Tarom qalasını ələ keçirə bilir. Müvəffəqiyyətsizliyə uğramış Vəhsudan Taromu tərk edir. Mühüm qələbə əldə edərək İbrahim 961/62-ci ildə Salarilərə məxsus bütün torpaqları öz hakimiyyəti altında birləşdirir. İbrahimə fəxri paltar göndərən xəlifə onu Salarilər dövlətinin hökmdarı kimi tanıdığını elan edir.

965/66-cı ildə hələ də sakitləşə bilməyən Vəhsudan, yenidən İbrahimə qarşı qoşun göndərdi və döyüşlərdən birində ağır yaralanmış İbrahim döyüş meydanını tərk edərək, böyük çətinliklərdən sonra kiçik dəstəsi ilə Rey hakimi, qohumu Rükəddövlənin sahib olduğu əraziyə çatır.

965-ci ildə Rey hakimi Rükəddövlənin fəal yardımı sayəsində İbrahim yenidən Salarilər dövlətinin taxtına sahib olur. Lakin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, o, Salari dövlətinin əvvəlki əzəmətini bərpa edə bilmir: mərkəzdənqaçan qüvvələr güclənirdi, Mərzbanın hakimiyyəti

illərində Salarilərə tabe olan, ona vergilər ödəyən bir çox vilayət hakimləri özlərini müstəqil elan edərək, vergi verməkdən boyun qaçırırdılar. Feodal pərakəndəliyini aradan götürüb, Salarilərə tabe olan bütün torpaqları birləşdirmək məqsədilə İbrahim Cənubi Qafqaz hüdudlarında bir neçə yürüş etdi. 967/68-ci ildə o, dəniz vasitəsilə Şirvana hücum edib, Şirvanşah Əhməd ibn Məhəmmədlə müqavilə bağladı və ondan pul aldı. 971-ci ildə Salarilər yenicə yaranmış Şəddadilər dövləti hüdudlarına daxil edilmiş Gəncəni də itirdilər. Gəncə ilə birlikdə Arran torpaqlarının bir hissəsi də Şəddadilərin ixtiyarına keçdi. Tezliklə Salarilərin tabeçiliyində olan Ermənistan torpaqlarının da bir hissəsi Şəddadilərin hakimiyyəti altına keçdi.

Məhz bu dövrdə hələ VIII əsrdən Azərbaycanda məskən salmış Rəvvadilər Salarilərin tabeliyində olan Əhər və Qaradağda müstəqil hakimiyyət uğrunda mübarizə aparırdılar.

X əsrin 70-ci illərinin sonlarında güclənmiş feodal çəkişmələri və müstəqillik uğrunda mübarizə ona gətirib çıxartdı ki, əsrin 50-ci illərində Salarilərə 50 min dinar vergi verən Əbülheycə ibn Rəvvad artıq 981-ci ildə Salari hökmdarı İbrahimə qarşı mübarizəni gücləndirdi. Bu mübarizə Rəvvadilərin qələbəsilə başa çatdı; son Salari hökmdarı İbrahim həbsxanaya salındı. Məhz bu zamandan etibarən Salarilər dövlətinin əlində qalmış torpaqların bir hissəsi də Rəvvadi sülaləsindən olan Əbülheycənin hakimiyyəti altına keçdi.

Beləliklə, Salarilər dövləti süqut etdi. Tarix səhnəsində təqribən 40 il olmuş bu dövlət də Sacilər dövləti kimi Azərbaycanın və qonşu ölkələrin həyatında nəzərə çarpacaq dərəcədə mühüm rol oynadı.

Rəvvadilər dövləti. Azərbaycanın siyasi tarixində Rəvvadilər dövləti X yüzilin sonundan başlayaraq təqribən bir əsr ərzində olduqca mühüm rol oynamışdır.

Rəvvadilərin əcdadları Azərbaycana ilk dəfə VIII əsrin sonunda gəlmişdilər. Məhz o zaman Azərbaycan, Arran və Ərminiyyənin canişini Yəzid ibn Xatim əl-Mühəlləbi (785-786) xəlifənin sərəncamı ilə əzd qəbiləsindən olan yəmənli Rəvvad ibn əl-Müsənnanı həm qəbilələri ilə birlikdə o vaxt "kiçik kənd olan" Təbrizdə yerləşdirmişdi.

981-ci ildə İbrahimi zindana saldıran Əbulheycə, Arazdan cənubda olan Salari torpaqlarının bir hissəsini də ələ keçirib, öz mülklərinə qata bildi. Bu vaxtdan Rəvvadilər dövləti yüksəliş və ərazilərini genişləndirmə dövrünə qədəm qoyur.

988-ci ildə Vaspurakan yürüşü zamanı Əbülheycə ibn ər-Rəvvad vəfat edir. Xarici siyasi fəaliyyətini müvəffəqiyyətlə davam etdirən oğlu

Məmlan onu əvəz edir. O, 30 ilə yaxın dövləti idarə edir. Məmlandan sonra hakimiyyət oğlu Vəhsudanın əlinə keçir. Bu Rəvvadi hökmdarı haqqında yalnız tarixi mənbələrdə deyil, Qətran Təbrizinin ona həsr etdiyi qəsidələrdə də geniş məlumat verilmişdir. Məhz Vəhsudanın hakimiyyəti dövründə oğuzların Azərbaycana hücumları başlayır.

XI əsrin 20-ci illərində Azərbaycanın cənub vilayətlərinə, oradan isə Arrana dəfələrlə basqınlar törədən oğuzların bu yerlərə yürüşləri yalnız cənubdan, İran tərəfdən deyil, tarixçi Rəşidəddinin yazdığı "Oğuznamə" əsərində göstərildiyi kimi, şimaldan - Dərbənd keçidi vasitəsilə də baş verirdi. Oğuzların 1021-ci ildə baş vermiş ilk məlum yürüşü haqqında erməni tarixçisi Vardan, 1029-cu ildə Marağa və Urmiyaya hücumu barədə İbn əl-Əsir məlumat vermişlər.

Tarixən məlumdur ki, 1028-ci ildə soltan Mahmud Qəznəviyə (998-1030) qarşı qaldırılmış uğursuz qiyamdan sonra təqribən iki min oğuz çadırı (ailəsi) qərbə qaçmışdı. Hökmdar Vəhsudan oğuzların Rəvvadilər dövlətində sığınacaq tapmış hissəsini dostcasına qarşılamış, onlara torpaq payı vermişdi. Qaçqınları öz təbəəliyinə qəbul edən Vəhsudan onlardan Bizans imperiyasına, eləcə də digər iri feodallara qarşı mübarizədə istifadə etmək niyyətində idi. Rəvvadi hökmdarları Azərbaycanda ilk dəfə XI əsrin 30-cu illərində görünən səlcuqlardan da bu məqsədlə istifadə etdilər.

Azərbaycanın o zamankı xarici siyasi vəziyyəti bizanslıların, oğuzların və başqalarının yürüşləri nəticəsində mürəkkəbləşmişdi. Feodal dağınıqlığı, ara müharibələri, yerli əhalinin baş alıb gedən zülmə qarşı çıxışları nəinki Rəvvadilərin, eyni zamanda Şəddadilərin, Şirvanşahların və digər hakim sülalələrin zəifləməsinə gətirib çıxarmışdı. Məhz buna görə də onlar Qəznəvi sultanı üzərində zəfər çalmış Səlcuqilərin 40-cı illərin əvvəllərindən başlanmış yürüşlərinə qarşı dura bilmədilər. Xorasana sahib olan və bir az sonra qərbə doğru yürüşlər etməyə başlayan Səlcuqilər Qafqazda da möhkəmləndilər.

Bu dövrdə Rəvvadilər dövlətinin ərazisi təqribən bütün Cənubi Azərbaycanı əhatə edirdi. Bir neçə dəfə onlar Bizans müdaxilələri nəticəsində talan olmuş erməni torpaqlarına sahib olmaq istədilər. Lakin xarici siyasi vəziyyətin gərginləşməsi Vəhsudanı qonşu dövlətlərlə dostluq münasibətləri yaratmağa sövq edirdi. Vəhsudanın XI əsrin 30-cu illərinin sonlarında Gəncəyə səfəri də bu niyyətlə bağlı idi. Hər iki dövlətin hökmdarını mədh edən Qətran Təbrizinin qəsidələrində bu səfər öz əksini tapmışdır. Yaranmış ittifaqın nəticəsində Gəncə Şəddadi dövləti tərəfdən gözlənilən xarici təhlükə aradan qaldırılmışdı.

Lakin Rəvvadilər yalnız güclü dövlətlərə münasibətlərində belə addımlar atırdılar. Təsadüfi deyildir ki, elə bu zaman Vəhsudan öz oğlu Məmlanı Rəvvadilərin ali hakimiyyətini tanımaqdan boyun qaçıran Muğan əmirinin üzərinə göndərdi. Döyüş Məmlan ordusunun böyük qələbəsi ilə başa çatdı, Muğan əmiri Rəvvadilərin ali hakimiyyətini tanımalı oldu. Döyüşdə iştirak etmiş Qətran Təbrizi həmin hadisəyə xüsusi qəsidə həsr etdi.

XI əsrin 40-cı illərində pərakəndə və zəif müqavimətlə qarşılaşan Səlcuqilər Azərbaycanın cənub hissəsində möhkəmləndilər. Nə 1059-cu ilədək hakimiyyətdə olmuş Vəhsudan, nə də onun oğlu Məmlan onlara qarşı lazımi səviyyədə çıxış bilmədilər.

1054/55-ci ildə soltan Toğrul bəyin başçılığı altında Azərbaycana yürüş edən səlcuq qoşunları Təbriz Şəhərinə yaxınlaşdılar. Rəqibin qüdrəti qarşısında acizliyini dərk edən Vəhsudan, Toğrul bəyin hakimiyyətini tanıyır, adına xütbə oxunmasını əmr edir, soltana qiymətli hədiyyələr verir.

Beləliklə, Azərbaycanın digər feodal dövlətlərinin başçıları kimi Rəvvadi hökmdarları da hakimiyyət kürsülərini saxlamaq xatirinə Səlcuqi təbəəliyini qəbul etdilər. 1058/59-cu ildə Vəhsudanın ölümündən sonra Toğrul bəy onun oğlu II Məmlanı Azərbaycan hakimi təyin edir. Lakin mənbələrdə 1060-cı ildə Toğrul bəyin Təbrizi yenidən mühasirəyə alması haqqında məlumat vardır. Görünür, atasından sonra hakimiyyətə sahib olmuş Məmlan müstəqilliyi saxlamaq qərarına gəlmiş, buna görə də Səlcuqilər Təbrizi mühasirə etmişdilər. Dörd ay davam edən bu mühasirə Səlcuqilər üçün uğursuzluqla nəticələnsə də, Toğrul bəy müəyyən olunmuş verginin bir hissəsini ala bilir, II Məmlan yenidən sultanın təbəəsi olduğunu elan edir.

1063-cü ilin yayında Toğrul bəyin qoşunu Xoy şəhərinə yaxınlaşaraq, on min dinar məbləğində pulun ödənilməsini tələb edir. Şəhərin rəisi Şeyx Yusif yalnız 4 min dinar verməyə razı olur. Səlcuqilər şəhəri mühasirəyə alsalar da, əvvəlcə heç bir nəticə əldə edə bilmirlər. Onda Toğrul bəy hücumçu dəstələrini gücləndirir. Qırx günlük mühasirədən sonra şəhər sakinləri aman diləyirlər. Bu dəfə Səlcuqilər artıq otuz min dinar tələb edirlər. Üç gündən sonra Xoy şəhərinə daxil olan Səlcuqilər inadkar şəhər əhəlisinə qarşı cəza tədbirləri görürlər.

Toğrul əvəz edən Alp Arslan özünün Azərbaycandakı vassallarına, o cümlədən Rəvvadilərə təsirini möhkəmləndirməyə çalışır. Elə o zaman Xoy və Səlmas şəhərinin sakinləri yenidən itaətsizlik göstərirlər. Səlcuqilər yalnız zor gücünə vergilərin ödənilməsinə və onların hakimiyyətlərinin tanınmasına nail ola bilirlər.

1066-cı ildə Azərbaycana Səlcuq yürüşləri hələ də davam edirdi. Yeni şəhər və vilayətləri fəth edən Alp Arslan, Xoy kimi basılmaz şəhərləri daimi nəzarət altında saxlamağa çalışırdı.

Beləliklə, Rəvvadi hakimləri rəsmi olaraq Səlcuqilərin ali hakimiyyətini tanısalar da, imkan düşən kimi bu asılılıqdan azad olmağa cəhd göstərirdilər. 1065-ci ildə, görünür, Səlcuqilərə qarşı belə hərəkətlərinə görə əmir Məmlan Alp Arslan tərəfindən hakimiyyətdən kənar edilir. Səlcuq emirlərindən biri Təbriz hakimi təyin edilir. Bizans qoşunları üzərində 1071-ci ildə qazanılan çox mühüm qələbədən sonra isə Alp Arslan Məmlanın uşaqlarını da zindana saldırır.

Beləliklə, Rəvvadilər sülaləsi Səlcuqilərin əli ilə siyasi fəaliyyətlərinə uzun müddət ara verirlər.

Siyasi hakimiyyətlərini əldən vermiş Rəvvadilər uzun illər öz əski əzəmətlərini qaytara bilmədilər. Yalnız 1107/08-ci il hadisələri ilə əlaqədar mənbələrdə Azərbaycanın cənub-qərb torpaqlarına sahib olan Marağa hakimi Əhmədili ibn İbrahim ibn Vəhsudan ər-Rəvvadinin adı çəkilir. Onun hakimiyyət dövrü tarixə Əhmədililər sülaləsinin hakimiyyəti dövrü kimi daxil olmuşdur. 1111/12-ci ildə Əhmədili Mosul, Diyarbək, Xilat və başqa yerlərin hakimləri ilə birlikdə Suriya ərazisində xaçpərəstlərə qarşı aparılan döyüşdə iştirak etmişdir. 1116/17-ci ildə Əhmədili Bağdadda xəlifə sarayında batinilərdən biri tərəfindən öldürülür. Beləliklə, Rəvvadilər sülaləsi siyasi tarix səhnəsindən çıxır.

Yalnız Marağada Əhmədilin qulamı Ağsunqur hakimiyyəti əlində saxlaya bilir. Rəvvadilərin davamı olan Ağsunquri hakimləri atabəy titulu daşımış, öz mülklərini monqol işğalınadək əllərində saxlaya bilmişlər.

Şəddadilər dövləti. Azərbaycanın və bir sıra qonşu ölkələrin hərbi-siyasi tarixində fəal rol oynamış Şəddadilər sülaləsi X əsrin ortalarından XII əsrin sonunadək Cənubi Qafqazın Gəncə, Naxçıvan, Dvin və Ani əmirliklərində hakimiyyət başında olmuşlar. Sülalənin banisi Məhəmməd ibn Şəddad saları hökmdarı Mərzban ibn Məhəmmədin həbs olunmasından sonra yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək 951-ci ildə, Mərzbanın tabeçiliyində olan Dvin (Dəbil) Şəhərini ələ keçirib Dəbil əmirliyinin əsasını qoymuşdu.

955-ci ildə Salarilər Dvini tutduqdan sonra Məhəmmədin Vayzur hakiminin himayəsinə sığınan iki oğlundan böyüyü - Əbülhəsən Əli Ləşkəri 965-ci ilədək Vayzurda qalır. Kiçik oğlu Fəzl isə, nəhayət, Salarilərə xidmət etməyə başlayır və saları hakimi Əli ət-Tazi tərəfindən idarə olunan Gəncəyə gəlir. Bu zaman Gəncə tez-tez müxtəlif tayfa və xalqların basqınlarına məruz qalırdı. Əli ət-Tazin xahişilə Fəzl dəstəsilə

basqınçıları Gəncədən qovub çıxara bilir. Bu hadisədən sonra şəhər əhalisinin Fəzlə olan inamı artır və o, 969/70-ci ilədək burada yaşayır. Gəncədə olarkən Fəzl şəhər rəisinin məsləhəti ilə böyük qardaşı Ləşkəriyə xəbər göndərərək, onu Gəncəyə dəvət edir. Lakin Ləşkəri qardaşının təklifindən boyun qaçırır. Nəhayət, Fəzl qardaşının şəhərə gəlməsinə və Gəncə hakimi olmağa razılıq verməsinə nail ola bilir. Fəzlə razılığa gəlmiş Gəncə şəhərinin rəisi Yusif əl-Quzzaz, şəhərin saları hakimini həbs etdirərək, Şəhər qapılarını Ləşkərinin üzünə açdırır.

Beləliklə, Ləşkəri ibn Məhəmməd 971 -ci ildə Gəncənin idarəsini ələ alaraq, sülaləsinin hakimiyyətinin əsasını qoyur. Nəslin böyüyü kimi o, Gəncənin ilk Şəddadi hakimi olsa da, baş vermiş hadisələrdə həlledici rolunu Fəzl oynamış, hakimiyyətin Şəddadi sülaləsinin əlinə keçməsi üçün zəmini məhz o hazırlamışdı.

Şəddadilərin mərkəzi hakimiyyətdən ayrılaraq, müstəqilləşməsi haqqında xəbər Salari hakimi İbrahimə çatdıqda o, təcili surətdə Gəncəyə gəlib Şəhəri mühasirəyə alır, lakin qələbə qazana bilməyən İbrahim, Ləşkəri ilə müqavilə bağlamalı olur. Bundan sonra Arranın Bərdə, Şəmkir, Naxçıvan və başqa şəhərləri, bəzi erməni torpaqları, o cümlədən Dvin və onun civarları bir-birinin ardınca ələ keçirildi və Şəddadilərin hakimiyyəti altına keçdi.

979-cu ildə Ləşkəri vəfat edir. Özündən sonra Gəncə taxtında kiçik qardaşı Fəzli görmək istəyən Ləşkərinin istəyinə rəğmən hakimiyyət Məhəmməd ibn Şəddadın ortancıl oğlu Mərzbanın əlinə keçdi.

Onun bacarıqsız siyasəti əvvəllər Şəddadilərin itaətində olan bir çox vilayətlərin itirilməsinə səbəb oldu.

985-ci ildə Fəzl ov zamanı fürsətdən istifadə edərək qardaşı Mərzbanı öldürüb hakimiyyətə keçdi. Böyük qardaşı Ləşkərinin müstəqil siyasətini davam etdirən Fəzl Şirvana, Gürcüstana və Ermənistanı dəfələrlə uğurlu yürüşlər edir, Arranda müstəqil hakimlik etməyə çalışan feodal mülkləri, o cümlədən Bərdəni, Beyləqanı, Xaçını, Süniki, Gorusu, Naxçıvanı, Dvini və b. yerləri yenidən öz mülklərinə birləşdirir, Ermənistanın bir neçə vilayətini tabe edərək, ildə 3 min dinar məbləğində vergi təyin edir.

Fəzlin uzunmüddətli hökmranlığı dövründə (985-1031) həyata keçirdiyi daxili və ərəzələrin genişləndirilməsinə və Qafqazda sülalənin mövqelərinin möhkəmləndirilməsinə yönəldilmiş xarici siyasəti Şəddadilər dövlətinin müstəqilliyinin, onun güc və qüdrətinin göstəricisi idi. Demək olar ki, apardıqları bütün döyüşlərdə qələbə Şəddadilərin tərəfində olmuşdu.

Rəvvadilərlə münasibətlərində nəzərə çarpan gərginliyə baxmayaraq, Şirvanşahlarla dostluq əlaqələrini inkişaf etdirməyə çalışsan Fəzl, hətta qızı Sitti Şirvan hökmdarlarından Mənuçehrə (1027-1034) ərə vermişdi.

Fəzldən sonra hakimiyyətə gəlmiş Əbülfəth Musa ibn Fəzlin qısamüddətli (1031-1034) dövrü haqqında mənbələr çox az məlumat verir. 1033/34-cü ildə Əbülfəth Musanın oğlu Əbülhəsən Əli Ləşkəri atasının əleyhinə qəsd təşkil edərək onu öldürmüş və hakimiyyəti ələ keçirmişdi. Onun 15 illik hakimiyyəti səlcuqlara, oğuzlara, ermənilərə, gürcülərə qarşı döyüşlərdə keçmişdi. II Ləşkərinin hərbi-siyasi fəaliyyəti yalnız tarixi mənbələrdə deyil, onun saray şairi Qətran Təbrizinin qəsidələrində də öz əksini tapmışdır.

1046/47-ci ildə Azərbaycanın və Ermənistanın bir çox dağlıq yerlərini ələ keçirmiş Səlcuq əmiri Qutulmuş ibn İsrail sultan Toğrul bəyin əmrilə Şəddadilərin paytaxtı Gəncəni mühasirəyə alır. Mənbə xəbər verir ki, mühasirə il yarım davam edir. Səlcuqi ordusunun hücumundan uğurla dəf olunan II Ləşkəri şəhəri qoruya bilmək üçün müdafiə istehkamlarının möhkəmləndirilməsi haqqında sərəncam verir.

II Ləşkərinin azyaşlı oğlu Ənuşirəvan atasının ölümündən sonra cəmi iki ay hakimiyyət başında olur. Bu iki ay ərzində dövləti hacib Əbu Mənsur idarə edirdi. Sərhəd bölgələrindəki bir sıra istehkamları ləğv etmək qərarına gələn hacib bəzi qalaları şəkiliblərə, bəzilərini isə gürcülərə, bizanslılara və s. təhvil verir. Onun bu qərarına etiraz edən qala rəisləri Şəmkir yaxınlığındakı hərbi düşərgədə müşavirəyə toplaşırlar. Hücumdan narahat olan Əbu Mənsur Gəncə şəhərinin qapılarını bağlamaq əmrini verir. 1049-cü ildə, görünür, əvvəlcədən hazırlanmış dövlət çevrilişi baş verir. Çevriliş nəticəsində hakimiyyət hələ atasının dövründə (1022-ci ildən) Dvini müstəqil idarə edən I Şavurun əlinə keçir. Onun hakimiyyətə gəlişi ilə hər iki Şəddadi əmirliyi sülalənin bir nümayəndəsi tərəfindən idarə edilməyə başlayır.

Şavurun hakimiyyət illəri Cənubi Qafqazın Səlcuq sultanları tərəfindən işğal zamanına təsadüf edir. Buradakı siyasi parçalanmadan, feodal ara müharibələrindən və s. istifadə edən Səlcuqilər bir çox vilayətləri özlərindən vassal asılılıqda olan mülklərə çevirmişdilər. Şəddadilərin itaət altına düşməsinə Səlcuqilərin güc və qüdrətindən çox Şavurun bizanslılarla arasıkəsilməz mübarizəsi səbəb olmuşdu. 1054/55-ci ildə Rəvvadi hökmdarı Vəhsudanı tabe edən Səlcuq sultanı Toğrul bəy Şavurun yanına gəldikdə, Şəddadi hökmdarı da sultanın hakimiyyətini qəbul edib, onun adını xütbələrdə çəkməyə başlayır. Səlcuqilərin itaətinə keçən Şəddadilər bizanslılara qarşı döyüşlərdə iştirak etmək üçün sultanın ixtiyarına böyük

qoşun verirlər. Bundan sonra Şəddadilər Səlcuq sultanlarının müttəfiqinə, onların bölgədə yürütdükləri siyasətin aparıcılarına çevrildilər.

Tarixçi Münəccimbaşıya görə, sultan Alp Arslan Arranla həmsərhəd olan bir sıra qalaları ələ keçirərək, onları Şəddadi hökmdarı Şavurun ixtiyarına vermişdi. Bölgədəki lider mövqeyini möhkəmlətməyə çalışan Şavur 1065-ci ildə ermənilərin və bizanslıların torpaqlarına soxularaq, Ani şəhərinə yetişmiş, öz vergi yığanlarını orada qoymuş, onları hər cür sursatla təmin etmişdi.

1068-ci ilin əvvəlində Gürcüstana yürüş edən sultan Alp Arslan gürcü hökmdarı IV Baqratın və Cəfərilər sülaləsindən olan Tiflis əmirinin sultana itaət andını qəbul edir. Alp Arslan müttəfiqi olan Şavurun varisi, hakimiyyətə 1067-ci ildə, atasının ölümündən sonra gəlmiş II Fəzli özünün Tiflis və Rustavidəki atabəyi təyin edir.

Bütün XI yüzil boyu Cənubi Qafqazın tarixində fəal rol oynamış Şəddadilər dövləti Bizans imperiyası, Rəvvadilər və Şirvanşahlar dövlətləri, gürcü hökmdarları ilə qarşı-qarşıya durur, Səlcuq sultanlarının bölgədə yeganə müttəfiqləri kimi onların Cənubi Qafqaz torpaqlarını işğal etməsi üçün şərait yaradırdı. Məhz buna görə Şəddadilərə xüsusi rəğbət bəsləyən Səlcuqilər bu sülalənin qonşu torpaqlar hesabına öz sərhədlərini genişləndirməsinə mane olurdular.

1073-1074-cü illərdə II Fəzlin oğlu Fəzlun atasına qarşı çıxaraq, onu hakimiyyətdən uzaqlaşdırdı və ölkənin idarəsini əlinə aldı. Lakin Fəzlunun hakimiyyəti uzun sürmədi. 1075-ci ildə öz təbəələri sırasında güclü, qüdrətli dövlətin olmasını istəməyən Səlcuqilər Şəddadilər dövlətinə son qoymaq qərarına gəlirlər. Bu məqsədlə sultan Məlikşahın əmiri Savtəkin böyük bir qoşunla Arrana göndərilir. Göstərilən müqavimətə baxmayaraq, Fəzlun, nəhayət, Arranın idarəsini Savtəkinə təhvil verməli olur. Əmirliyin ərazisi atabəyliyə çevrilir. Məlikşahın oğlu, Səlcuq məliki Məhəmməd atabəyliyin ilk başçısı təyin edilir.

Hakimiyyətdən kənar olunmuş Fəzlun, az sonra isə atası II Fəzli Səlcuqilər tərəfindən əsir alınır. Mənbələrdə Fəzlunun hakimiyyətinin son illəri haqqında çox ziddiyyətli və adda-budda məlumat vardır. XI yüzilin anonim gürcü mənbəyinə görə, Fəzlun 1088-ci ilədək Səlcuqilər əleyhinə mübarizə etmiş, nəhayət həbs olunaraq Bağdada aparılmış və 1091-ci ildə orada ölmüşdür. Fəzlunun Bağdadda əsirlikdə öldüyünü İbn əl-Əsir də təsdiq edir.

Beləliklə, Şəddadilər dövlətinin ən mühüm əmirliyi olan Arran-Naxçıvan-Gəncə əmirliyi süqut edir.

Yalnız Ani və Dvində Şəddadilər sülaləsinə mənsub əmirilər Səlcuqilərin vassalı kimi hələ də fəaliyyət göstərirdilər. Mənuçehrdən sonra onun nəslə təqribən hələ 130 il Anidə hakimiyyətdə qalmış və nəhayət, bu şəhər gürcülərin əlinə keçmişdi. Dvin Şəddadiləri isə 1130-cu ildə Səlcuqilərin zərbələri nəticəsində süqut etmişdilər.

Sual 3. Səlcuqların Azərbaycanı işğal etməsi.

Səlcuq imperiyasının yaranması. Ərəb Xilafətindən sonra Qərbi Asiyada yaranan ən geniş ərazili dövlət birləşməsi olan Səlcuq imperiyasının meydana çıxma, çiçəklənmə və nəhayət, parçalanma dövrləri Yaxın və Orta Şərqi bir çox ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın tarixi taleyində mühüm yer tutur. Bu dövlətin əsası Səlcuq nəslə nümayəndələrinin başçılıq etdikləri oğuz və başqa türk tayfalarının yürüşləri ilə qoyulmuşdu.

Hələ 1018- 1021-ci illərdə Araz çayını adlayan oğuzlar, cənub istiqamətindən Arran torpaqlarına girərək, Naxçıvan, sonra isə Dəbil şəhərlərinə yetişmişdilər.

Oğuzların Xorasanda qalan böyük bir hissəsi Səlcuq elinin qınıq tayfasından olan Toğrul bəyin və onun əmisi oğlu Çağrı bəyin başçılığı altında birləşdi; Qəznəvi sultanının vassalları olan bu bəylər çox keçmədən tabeliklərində olan torpaqları genişləndirməyə başladılar.

1038-ci ildə oğuz bəylərinin iştirakı ilə çağırılan qurultaydan sonra yaranmış bu Oğuz dövlətinin hökmdarı elan edilən Toğrul, dövlətin idarəsində hakimi-mütləq kimi çıxış etməyərək, Çağrı bəy və başqa oğuz bəyləri ilə əlbir hərəkət etməyə başladı.

24 may 1040-cı ildə Mərv yaxınlığında Dəndənəkan adlı yerdə Qəznəvi qoşunlarına qalib gələn Səlcuqilər bundan sonra böyük sultanların şəxsi mülkünə (domeninə) çevrilən Xorasanın tam sahibi oldular. Qəznəvilərlə mübarizə oğuz və başqa türk tayfalarının çox hissəsinin onların ətrafında birləşib möhkəmlənməsinə səbəb oldu. 1040-cı il qələbəsi İrana olan yolu açdı, oğuz ellərinin taleyində, Orta və Ön Asiyanın, eləcə də orta əsr Avropasının sonrakı tarixi inkişafında mühüm mərhələ oldu. 1042-ci ildə oğuzlar Reyi tutdular; bundan sonra bu şəhər onların Ön Asiyaya və Qafqaza doğru hərəkətləri üçün dayaq məntəqəsi oldu.

Səlcuqilərin oğuzlardan təşkil edilmiş nizami hissələrdən ibarət sürətli, döyüşkən və intizamlı qoşunu vardı.

Səlcuq yürüşləri prosesinin lap əvvəlindən başlayaraq çoxsaylı dəstələr Azərbaycana göndərilmiş, XI əsrin 40-cı illərinin ikinci yarısında ölkənin cənub vilayətləri türk qəbilələrinin məskəninə çevrilmişdi; buradan

həmin qəbilələr ölkənin şimal vilayətlərinə və Cənubi Qafqazın qalan hissələrinə köç edirdi. Müstəqil hərəkət edən belə dəstələrin başında konkret tapşırıq almış Səlcuq mülkləri dururdu. Belə ki, İbrahim Yinal Cibələ (Həmədan-İsfahan rayonu), Qutulmuş və Rəsultəkin - Xəzəryanı vilayətlərə, Həsən və Makuti isə Azərbaycanın şimal vilayətlərinə doğru hərəkət etdilər. Bəzi uğursuzluqlara baxmayaraq, bu dəstələr qarşılarına qoyulan tapşırıqları əsasən müvəffəqiyyətlə yerinə yetirdilər.

1055-ci ildə Abbasi xəlifəsi əl-Qaim (1031-1075) Toğrul bəyin böyük sultan titulunun qanuniliyini təsdiq etdi və bununla müsəlman dünyasının nəzərində Səlcuqilərin işğalçılıq müharibələrinə haqq qazandırdı. 1054-cü ildə bütün İrani tabe edərək, Azərbaycanın cənub torpaqlarında möhkəmlənən Səlcuqilər, Rəvvadi əmirlərini də öz vassallarına çevirdilər. Elə həmin il Toğrul bəyin Cənubi Qafqaz yürüşü başlandı. Bu yürüşün əsas məqsədi Cənubi Qafqazdakı müsəlman dövlətlərini - Şəddadiləri, Şirvanşahları və Tiflis Cəfərilər əmirliyini öz tərəfinə çəkmək, onlardan əsas rəqib olan Bizansla gələcək mübarizədə yardımçı kimi istifadə etmək idi.

1055-ci ildə böyük sultan Toğrul Bağdada gələrək, xəlifənin öz əlindən soltanlıq taxt-tacını qəbul etdi.

Alp Arslanın Cənubi Qafqaza yürüşləri. 1063-cü ildə Toğrul bəyin ölümündən sonra hakimiyyət Çağrı bəyin oğlu Alp Arslanın əlinə keçdi. Oğuzların Cənubi Qafqaz və İrandakı mövqelərinin möhkəmləndirilməsi siyasətini davam etdirən yeni sultan taxt-taca sahib olan kimi Cənubi Qafqaza yürüş etdi. Bu yürüş əsas iki məqsəd güdüdü: Bizansın hücumlarının qarşısını almaq üçün onunla sərhəd xəttini möhkəmlətmək, Azərbaycandakı feodal mülklərin Səlcuqilərin vassalı olan sahibləri üzərində təsir gücünü artırmaq. Yürüş üç istiqamətdə təşkil edilmişdi. Böyük soltanın hacibi sərkərdə Savtəkin Azərbaycandan keçərək, Dərbəndə doğru hərəkət etdi. Onun Xəzər sahili ilə irəliləyən qoşunu yolboyu Şirvanşaha tabe mülkləri talan edirdi.

Əlverişli məqamdan istifadə edən Şəddadi hökmdarı I Şavur isə 1063-1064-cü illər ərzində üç dəfə Şirvana basqınlar törədib, böyük qənimətlə geri qayıtmışdı.

Səlcuq yürüşünün Naxçıvandan keçən ikinci istiqaməti gürcülərə doğru tuşlanmışdı. Üçüncü zərbə isə 1064-cü il avqustun 16-da Ani şəhərinin tutulması ilə nəticələndi. Soltan, Şəddadi əmiri I Şavuru bu şəhərdə öz canişini təyin etdi, şəhərin özü isə Bizans imperiyasına qarşı qəti hücum üçün hazırlıq bazasına çevrildi.

1064-cü ilin noyabrında Alp Arslan hələ bir il əvvəl Səlcuqilərə itaətsizlik göstərmiş və bunun müqabilində cəzalandırılmış Xoy şəhərinə

yaxınlaşdı. Şəhər başçıları bu dəfə də ənənəni pozaraq, soltana lazımı ehtiram göstərmədilər, şəhərin alverçi və sənətkarları isə dükanlarını və emalatxanalarını bağlayaraq, sultan əsgərlərinə xidmət göstərməkdən imtina etdilər. Vəziyyətdən xəbər tutan Alp Arslan öz əsgərlərinə, zor gücünə olsa da, istədikləri evlərdə məskən salmaq və gərəkləri olan hər şeydən istifadə etmək icazəsi verdi. Nəticədə, oğurluq və quldurluğun sayı artdı, sakinlərin bir hissəsi şəhəri tərk etməli oldu.

1066-cı ildə oğuzlar Şirvan ərazisinə daxil olub, böyük qənimət əldə etdilər; Şirvanşah I Fəribürzü isə böyük miqdarda təzminat verməyə məcbur etdilər. Həmin ilin noyabr ayında oğuzların başçısı Qaratəkin ikinci dəfə Şirvana hücum etdi. Bu dəfə onu I Fəribürzün əmisi, taxt-tacı ələ keçirmək istəyən və bu məqsədlə Səlcuqilərlə ittifaqa girən Məmlan ibn Yəzid ibn Məhəmməd müşayiət edirdi. Qaratəkin Şirvan paytaxtı Yəzidiyyəni mühasirəyə alır, lakin Şirvanşahın ələ aldığı sultan hacibi Məmlanı öldürə bildiyi üçün, Qaratəkin böyük qənimətlə Kürü keçərək, Azərbaycanın cənubuna gedir.

Alp Arslanın başının Azərbaycanda qarışdığından istifadə edən gürcü hökmdarı IV Baqrat (1027-1072) bu zaman Bərdəyə hücum edərək, rus hücumundan sonra az-çox dirçəlməyə başlamış bu şəhəri qarət edir. Lakin çox keçmədən öz təbəəsi və müttəfiqi I Şavurun Gəncədəki sarayında olan Alp Arslan Gürcüstana növbəti yürüş edir, Kartli və Arqvetidə mühüm qalaları ələ keçirərək, Tiflisə daxil olur. Burada hakimiyyətdə olan müsəlman Cəfərilər böyük sultana itaət göstərəcəklərini bildirirlər. Gürcü hökmdarı IV Baqrat da Səlcuq təbəəliyini qəbul edib, vergi verəcəyinə boyun olur. Qışı Kartlidə keçirən Alp Arslan yazbaşı Gəncə və Bərdədən keçərək, Xorasana yola düşür. Sultanın Tiflis və Rustavidəki canişini isə Şəddadi əmiri II Fəzl olur.

Bizans imperiyasının məğlub edilməsi və Cənubi Qafqazın Səlcuqilər tərəfindən qəti olaraq tabe edilməsi. Səlcuqilərin qüdrətini real qiymətləndirən Bizans imperatoru IV Diogen (1068-1071) oğuzların hərəkətinin qarşısını almaq məqsədilə özünün əsas qoşunları ilə onlara qarşı çıxır. Səlcuqiləri bölgədə olan mühüm strateji məntəqələrdən məhrum etmək üçün, o, öz hərbi kampaniyasının son mərhələsində Azərbaycanı tutmağı planlaşdırmışdı. Lakin Bizans qoşunları heç Azərbaycan sərhədinə çatmamış, Malazgird yaxınlığında sultan ordusu ilə üzləşməli oldular. 1071-ci ilin avqustun 26-da burada baş verən qanlı döyüş, sayca Bizans qoşunundan xeyli az olan oğuz əsgərlərinin qələbəsi ilə nəticələndi. İmperator IV Diogen əsir alındı, onun hər iki qulağına taxılan halqa, simvolik olaraq "rumların hökmdarının" bundan sonra soltanın qulunu

olduğunu bildirirdi. Öz ordusunun məğlubiyyətini təsdiq edən IV Diogen yalnız gündə 1000 dinar cizyə verəcəyi şərti ilə azad edilir. Alp Arslan isə dincəlmək üçün Marağaya yola düşür.

Malazgird - yalnız şərqin deyil, Qərbin də orta əsrlər tarixi üçün mühüm mərhələ oldu. Oğuz və səlcuqların özləri üçün də 1071-ci il döyüşünün nəticəsi 1040-cı il Dəndənəkan yanındakı qələbədən az əhəmiyyətli deyildi. Dünya tarixində bu mühüm hadisənin ən ilkin nəticələrindən biri Ön Asiyanın siyasi xəritəsinin yenidən dəyişməsi oldu; belə ki, bundan belə səlcuq ekspansiyasının qarşısını ala biləcək ciddi maneə artıq mövcud deyildi. Böyük sultanlar Orta Asiyadan Aralıq dənizində, Cənubi Qafqazdan Fars körfəzində olan torpaqların sahiblərinə çevrildilər.

Alp Arslandan sonra səlcuq taxtı onun oğlu Məlikşahın (1072-1092) əlinə keçdi. Onun dövründə Oğuz imperiyasının hərbi-siyasi qüdrəti ən yüksək zirvəyə çatdı. Yeni sultan öz atasının başladığı yürüşləri müvəffəqiyyətlə başa çatdırıb, onun uğurlarını möhkəmlətdi. Məlikşahın dövründə oğuzlar artıq yalnız qənimət və əsirlərlə kifayətlənmir, mühüm strateji və siyasi məntəqələri ələ keçirməyə çalışırdılar. 1075-ci ildə Məlikşah Şəddadilərin Gəncədəki hakimiyyətinə son qoydu; Səlcuqların Gəncədə qalan nümayəndəsi Savtəkin bu şəhəri sultanın ətraf yerləri tabelikdə və nəzarətdə saxlamaq tapşırığını yerinə yetirmək üçün əsas bazaya çevirdi. Gürcü salnaməsi "Kartlis Tsoxvrebə"nin məlumatına görə, Gəncədə bu vaxt oğuz sərkərdəsinin ixtiyarında qırx mindən çox adam vardı.

Beləliklə, XI yüzilin 70-ci illərinin sonunda bir çox ölkələrlə yanaşı Azərbaycan da böyük Səlcuq imperiyasının tərkibinə daxil edildi. İmperiyanın yaradıcısı və əsas hərəkətverici qüvvəsi isə oğuz tayfaları idi.

NƏTİCƏ

IX əsrdə Ərəb xilafətinin parçalanması nəticəsində Azərbaycanda başlayan siyasi dirçəliş son nəticədə qədim dövlətçilik ənənələrinin bərpası və Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər və Şəddadilər kimi yeni dövlətlərimizin tarix səhnəsinə çıxması ilə nəticələndi.

Bu dövr Azərbaycanın siyasi tarixində baş verən mühüm hadisələrdən biri ölkə ərazisinin qısa müddətə olsa da, Saci və Salari sülalələri tərəfindən vahid dövlət şəklində birləşdirilməsi idi. Azərbaycanın vahid dövlət şəklində birləşdirilməsi ölkənin sonrakı mədəni və iqtisadi inkişafı üçün zəmin hazırladı.

Lakin feodalizm cəmiyyətinin sürətli inkişafı, ayrı-ayrı feodalların mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaması, iqtisadi əlaqələrin zəifliyi, əmtəə-pul münasibətlərinin kifayət qədər inkişaf etməməsi Azərbaycanda uzunmüddətli vahid dövlətin mövcudluğunu qeyri-mümkün etdi.

XI əsrin 70-ci illərinin sonunda Azərbaycan torpaqları Orta Asiyadan Aralıq dənizindəkə, Qafqazdan İran körfəzinədək olan geniş əraziləri özündə birləşdirən Böyük Səlcuq imperiyasının tərkibinə daxil edilir.

Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində cərəyan edən dil, din, ərazi, mədəniyyət və iqtisadi əlaqələr vəhdəti zəminində yeni etnik birliyin - türkdilli Azərbaycan xalqının formalaşması prosesi başa çatdı.

Səlcuqların Azərbaycana gəlişinin iki mühüm əhəmiyyəti oldu: 1) Azərbaycan xalqı Cənubi Qafqazda əsas etnik amilə çevrildi; 2) Azərbaycanın qərb torpaqlarının Bizans-erməni və gürcü feodalları tərəfindən işğalının qarşısı alındı. Cənubi Qafqazda xristian blokuna qarşı türk-müsəlman birliyi formalaşdı.

Səlcuqların gəlişi ərəfəsində Azərbaycanda mövcud olmuş Rəvvadilər və Şəddadilər dövləti Səlcuqların müttəfiqi kimi çıxış edərək türk-müsəlman birliyini daha da möhkəmləndirdilər. Səlcuq imperiyasının inkişafı şəraitində Rəvvadilər və Şəddadilər dövlətləri öz varlıqlarını itirsələr də, Şirvanşahlar dövləti daxili müstəqilliyini qoruyub saxlaya bildi.

